

ЗНАЧЕННЯ ВТОРОКАНОНІЧНИХ КНИГ ДЛЯ ПОГЛИБЛЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ ХРИСТІЯНСТВОМ І ЮДАЇЗМОМ

Автор звертає увагу на обсяг і характер тої старозавітної літератури, яку пейоративно звать «апокрифами», або нейтрально – «второканонічними книгами», і доводить, що історичний корпус християнських писань, збережений у найдавніших повних Бібліях зі середини IV – середини V століть, повинен послужити зміцненню того зв'язку, який завжди поєднуватиме християнство з юдаїзмом.

Ключові слова: апокрифи, Біблія, канон, християнство, второканонічні книги, юдаїзм, православна Біблія, протестантська Біблія, римо-католицька Біблія, премудрість.

Без страху отримати заперечення можна сказати, що існує багато різних дискусій про природу та міру боргу християнства перед юдаїзмом та про їхні поточні відносини¹. Даний внесок у ці розмови має, я вважаю, унікальний підхід. Він показує, що існування повнішого біблійного канону, збереженого як у східній, так і в західній традиції (в тому числі й у слов'янській Біблії), є *матеріальним і текстуальним* доказом того, як важливо обстоювати первісну й безперервну закоріненість християнства в юдаїзмі, засвідчену насамперед грецьким Старим Завітом².

¹ Див.: *Bridges: Documents of the Christian-Jewish Dialogue*, т 1: *The Road to Reconciliation (1945-85)*; т. 2: *Building a New Relationship (1986-2013)* / ред. Franklin Sherman. New York: Paulist Press 2011, 2014.

² Треба розуміти, що ніколи не було такого моменту, коли в тому самому біблійному кодексі співіснували б Старий Завіт єврейською мовою і Новий Завіт грецькою. Див. найновішу працю, присвячену цьому мовному питанню: Timothy Michael Law. *When God Spoke Greek. The Septuagint and the Making of the Christian Bible*. Oxford 2013. Біблійні підстави для всіх основоположних учень Церкви походять із повнішої Біблії, грецькою та латинською мовами.

Я не цитуватиму тут слова давніх Отців Церкви, хоч би які авторитетні вони були. Не покликатимусь я й на рішення помісних соборів тих часів, коли Церква була ще єдина. Я апелюватиму до стародавніх біблійних текстів, тобто найраніших повних біблій, що дійшли до нас із середини IV – середини V століття³, – Синайського⁴, Ватиканського⁵ та Александрійського кодексів⁶, – а також до всіх тих перекладів, що з'являться згодом на основі цієї рукописної традиції⁷.

Беруся обстоювати зазначену вище тезу навіть попри те, що я формувався як особистість і згодом довгий час працював у середовищі, де панували протестантські погляди на так звані «апокрифи», – їх у наших колах називали в кращому разі «міжзавітною літературою». Тільки згодом я як учений усвідомив і дуже перейнявся тим фактом, що все це вузько-конфесійні, сектантські категорії. І мені боляче бачити, як часто дослідники, які повинні були би краще розуміти ці питання, і далі продовжують користуватись такою пейоративною термінологією. Навіть термін «второканонічні книги», хоч і дещо нейтральніший, має все ж відтінок вторинності, а відтак і меншої авторитетності.

Мої вчителі полюбили цитувати слова св. Єроніма про цю літературу, не надаючи ніякої ваги думці св. Августина. Ми воліли стояти на тих самих позиціях, що й єврейсько- та арамейськомовні синагоги IV ст., і цілковито ігнорували позицію грекомовних синагог єврейської діаспори та історичної Церкви. Зробивши вибір на користь коротшого канону равнинного юдаїзму замість ширшого канону юдаїзму елліністичного (і знаходячи в цьому привід для гордості), ми – як не парадоксально – віддалилися від юдаїзму в нашому розумінні християнства.

І парадокс тут подвійний: ми не спромоглися зберегти вірність навіть власній класичній традиції протестантської Реформації. Я збагнув це ще багато років тому, коли, гортаючи репринтне видання оригінальної Біблії короля Якова, зауважив, що Перша та Друга книги Макавеїв помі-

³ Звісно, фрагменти біблійних папірусів і збірки менших текстів (євангелія, послання тощо) збереглися ще починаючи з II ст.

⁴ Цей кодекс доступний для перегляду в інтернеті на сайті *Codex Sinaiticus* (codexsinaiticus.org).

⁵ Текст кодексу доступний для ознайомлення в інтернеті на сайті *Internet Archive* (archive.org).

⁶ Цей кодекс доступний для перегляду в інтернеті на сайті *The British Library* (www.bl.uk).

⁷ Святий Єронім виконав латинський переклад Старого Завіту, відомий як Вульгата, на основі єврейського й арамейського «протоканону». А проте у випадку второканонічних книг, які він включив до свого перекладу, Єронім використав існуючі на той час грецькі тексти. Див. сучасне видання, де подані паралельні латинські переклади псалмів з єврейської Біблії та Септуагінти: *Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam Versionem* / ред. Robert Weber. 5-те вид. Stuttgart 2007.

щені в ній перед Євангелієм від Матея. Хоча реформатори й усунули ці «додаткові» писання з їх жанровообумовленого місця, вони принаймні друкували їх у своїх бібліях між «справжнім» Старим Завітом (тобто книгами, які сьогодні дехто називає «протоканонічними») і Завітом Новим. Це практикували, хоч і дедалі рідше, аж до початку XIX ст. Англіканська традиція й досі включає в себе вибрані старозавітні читання з так званих «апокрифів». Проте Книга загальної молитви (в артикулі VI) з посиланням на св. Єроніма стверджує, що «Церква читає [ці книги] заради зразків доброго життя й настанов у добрих звичаях, а проте не використовує їх для обґрунтування якого-небудь учення»⁸, – і така дихотомія між богослов'ям і етикою просто шокує. На чому ж ще може будуватися добре життя й добрі звичаї, як не на слушному й обґрунтованому вченні?

Якщо говорити про Новий Завіт, то св. Луці (а він імовірно, хоч і не напевно, був християнином з язичників) ставлять у заслугу те, що в обох своїх віровчительних творах він постарався уґрунтувати новішу й коротшу християнську історію в обширнішій і стародавнішій повісті про божественне покликання Ізраїля й про його завдання бути світлом для всіх народів. Третій євангелист докладно розповідає про батьків Йоана Предтечі – священичу родину, що бездоганно виконувала закон і заповіді (1:5-23). За Лукою, Ісус був обрізаний згідно з Мойсеєвим законом (2:21-24). А коли Ісус був ще хлопчиком, то бесідував з учителями в храмі – в домі Отця свого (2:45-49). В Діяннях апостолів розповідається, що перші послідовники Ісуса й далі поклонялися Богові в цьому святому місці (2:46-3:10 тощо). Коли апостол Іван робить приголомшливе твердження про те, що «Слово стало тілом і оселилося між нами» (1:14), вкладаючи в ці слова універсальний сенс, то ми повинні пам'ятати, що в партикулярному сенсі Слово стало *єврейським* тілом⁹. Апостол Павло, який поширив євангельську місію на ширший язичницький світ, мав за звичай проголошувати звістку про Ісуса як месію насамперед у синагогах східного Середземномор'я. А автор Послання до *Євреїв* (!) – якщо навести ще один, останній приклад – включає до свого переліку вірних Богові мужів завуальовану згадку про мучеників-Макавеїв (11:35-38).

Ці новозавітні автори немовби говорять нам, що правдиве християнство ніколи не повинно віддаватися на волю хвиль, обриваючи ту якірну

⁸ Див.: The Thirty-Nine Articles of Religion // *Church Society* (churchsociety.org).

⁹ Цей напрочуд влучний вислів я запозичив у проф. Маркуса Бокмюля: Markus Bockmuehl. The Trouble with the Inclusive Jesus // *Horizons in Biblical Theology* 33 (2011) 22. Така двоїстість ілюструє проблему просторової й часової конкретності Божого діяння в історії – оте «обурення унікальністю» (scandal of particularity), яке заходить у колізію з універсальністю християнського послання.

линву, що пов'язує його з юдеями та їх священними писаннями. «Час не дозволяє мені» (як сказав би анонімний автор Послання до Євреїв) розвинути всі ті висновки, що випливають з наявності в Новому Завіті прямої цитати з Першої книги Еноха 18:15, яку вчені регулярно зараховують до «псевдоепіграфів». Проте яким правом вони стверджують, що авторство, приписуване цій книзі, фальшиве? Ефіопська й Коптська Церкви, певна річ, із цим би не погодилися!¹⁰ І звісно ж, не погодився б із цим апостол Юда, який вважав книгу Еноха справжнім пророцтвом Адамового нащадка в сьомому коліні (стих 14)!

А тепер я хотів би навести кілька ілюстрацій з тої Біблії, яку знали новозавітні автори, тобто здебільшого з Септуагінти. Маймо на увазі, що – на відміну від єврейської Біблії – у грецькому перекладі книги були упорядковані за жанрами, тобто відповідно до того, до якої літературної категорії вони належали. Наприклад, Книга Юдит, Книга Товита й книги Макавеїв були віднесені до історичних книг і вони розташовані в приблизній хронологічній послідовності. Книга премудрості Соломонової та Псалми Соломонові були згруповані разом із поетичними книгами й книгами мудрості. А ці останні йшли після історичних книг і перед книгами пророків¹¹.

Читаючи молитву Манасії¹² чи грецьку Книгу пророка Даниїла (розділ 4), ми бачимо в юдаїзмі якнайвеличніші приклади безмежності Божого милосердя й Божої ласки, яка перевищує всі наші гріхи. Бог прийняв і каяття Манасії, найгіршого з доморослих царів Юдеї (2 Царів [= 4 Царств] 21:1-18), і каяття Навуходоносора [= Небукаднецара], найгіршого чужоземного гнобителя в історії Ізраїля (принаймні до часів Антіоха IV). У розширеній оповіді з Даниїла 4 гординя царя змальована ще яскравіше, а відтак і кара, що його спіткала, ще суворіша. А дальший опис Навуходоносорового повернення на престол краще говорить про його глибоке каяття (див. особливо стихи 37 а-с).

Книга Товита, грецька Книга пророка Даниїла та грецька Книга Естер доповнюють літературу єврейського вигнання й показують, як навіть у чужому, незнайомому краї – хай то буде Ассирія, Вавилон, Персія чи будь-яка інша країна діаспори – можна жити життям вірного народу Божого.

¹⁰ Коптська й Ефіопська Православні Церкви визнають за канонічну так само й Книгу ювілеїв – див.: Canonical Books // *The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church Faith and Order* (www.ethiopianorthodox.org).

¹¹ Такий спосіб групування текстів і таку їх послідовність успадкували від Септуагінти й усі пізніші християнські Біблії.

¹² У грецькій та слов'янській Бібліях вона йде після Другої книг хронік, а у Вульгаті св. Єроніма – як додаток до цієї книги.

Нас не повинні хвилювати твердження істориків чи літературних критиків про те, що деякі з описаних там подій – вигадані. Ми витрачаємо мільярди доларів на книги, присвячені подіям, яких ніколи не було, та людям, яких насправді не існувало. Чому? Та тому, що ці книги правдиво відображають життя, людські стосунки, досвід окремих людей та цілих спільнот.

Розширена Книга Естер, розділ про Сусанну, що з'являється в грецькому перекладі Книги Даниїла до або після основного тексту, і Книга Юдити доповнюють собою літературу про героїчних єврейських жінок і додають нові образи до великої біблійної галереї жінок-лідерів – таких жінок, як Марія (Вих 15:20), Девора (Суд 4-5) та Хулда (2 Царів [= 4 Царств 22: 14-20), всі вони були пророчицями (дослівно «речницями [Божими]»), а Девора ще й суддею. Можна запитати себе, чи не такі-от образи надихнули апостола Луку на те, щоб записати спомини й перекази про жінок, що відігравали важливу роль у житті Ісуса й ранньої Церкви. Серед багатьох жінок, згаданих в обох творах Луки, можна відзначити пророчицю Анну (Лк 2:36-38) та чотирьох дочок євангелиста Филипа, що всі мали дар пророкування (Дії 21:8-9).

А до якої літератури зверталася Церква, готуючи своїх послідовників до мучеництва? Вона покликала на приклад мучеників-Макавеїв, а особливо на 4 Книгу Макавеїв¹³. Уся ця література позначена відчуттям живої присутності й нічим не скутого, вільного діяння Бога¹⁴ в недавній історії Божого народу та овіює нас атмосферою першого століття християнства.

Доповнення до літератури мудрості, як-от Псалми Соломонові та Книга премудрості Соломонової (під кількісним оглядом – досить великий масив), слугували для того, щоб навчити народ Ізраїля пливти по небезпечному, всіяному рифами мілководдю ворожої або спокусливої чужої культури. Такі-от мудрі поради передбачають готовність до тривалого шляху в Божому світі, і це допомагає віднайти рівновагу всім тим, кого засліплює близька апокаліптична перспектива й хто схильний буквально інтерпретувати безумовні декларації та образи.

Прикметно, що тут із цих книг говориться саме про *царську* мудрість, дарма що єврейський народ мав фатальний досвід політичного життя. За винятком трьох яскравих прикладів протилежного¹⁵, ізраїльські володарі практикували ідолопоклонство, а іноді вдавалися й до людських жертвоприношень. Рідко коли ізраїльські царі уособлювали ідеал монарха

¹³ Daniel Joslyn-Siemiatkoski. *Christian Memories of the Maccabean Martyrs*. New York 2009. У Ватиканському кодексі (середина IV ст.) немає жодної з макавеївських книг.

¹⁴ Тут я перефразую слова із збірки праць Чарльза Моула «Христос живий і вільний»: *Christ Alive and At Large. Unpublished Writings of C. F. D. Moule* / ред. Robert Morgan. Norwich 2010.

¹⁵ Давид, Єзекия та Йосія.

з Второзаконня 17: посівши трон, він зробить собі відпис Закону Божого з книг священників-левітів, не відступатиме від цього закону ні вправо, ні вліво, і не заноситиметься над своїм народом (стихи 14-20). Месіянська надія, що звучить у Соломонових псалмах 17:21-46, відображає цю саму традицію мудрості. У стиху 24 говориться, що цар Ізраїля разитиме народи мечем з уст своїх (в Об'явленні 1:16 та 19:15 ці дії покладені на Ісуса). І ці слова дуже важливі, бо вказують, що майбутня битва буде битвою слів (або Слова).

Нарешті, Ісус, син Сираха (або Еклезіяст), дає Церкві найобширніший безперервний наратив (чи то пак метанаратив) про стосунки Бога зі своїми обранцями, починаючи від найдавніших часів (часів Еноха!) і до авторової сучасності¹⁶. В єврейських писаннях годі знайти ще щось подібне до цього наративу. Щодо єврейського народу він – рідний та внутрішній, а не чужий і зовнішній. Він конкретний, а не абстрактний, природно сформований, а не скомпонований з частин або реконструйований. Грецький текст Сираха вказує на можливість його рецитації як «Пісні похвали нашим предкам». Наскрізний мотив мудрості (софії), зазвучавши в перших п'ятнадцяти стихах 44-го розділу, періодично зринає й у наступних шести розділах. Завершується цей мотив описом того, як у День відкуплення первосвященик Симон II, син Онії (220-195 р. до н. е.), в коштовно оздоблених шатах виходить із Святого святих Єрусалимського храму. Неважко збагнути, яке задоволення відчуває автор – він немовби каже нам: «Годі й уявити собі щось краще!» І хоча тема мудрості присутня також і в елліністичній філософській літературі, саме грекомовний юдаїзм адаптував цю категорію до своїх стрижневих переконань та передав її в спадок Церкві.

І саме нагадування про ці основоположні переконання стане найліпшою відповіддю тим, хто вважає, що ця література підсилює, як вони це сприймають, легалістичні аспекти юдаїзму й Старого Завіту. В останні роки дослідники Нового Завіту (а особливо ті, що працюють у рамках тої чи іншої протестантської традиції) перебувають під сильним враженням від концепції так званого «завітного номізму» (*covenantal nomism*)¹⁷. Йдеться про те, що у випадку Ізраїля норми індивідуальної та колективної поведінки слід розглядати як відповідь на діяння Бога, що з власного почину покликав Ізраїль до життя, визволивши євреїв з єгипетського рабства, забезпечивши усім кінечним для добробуту й поклавши на них місію благословляти світ так само, як Бог благословив їх народ.

¹⁶ Коротший, але детальніший огляд історії (від Адама до Мойсея) знаходимо в Книзі премудрості Соломонової 10-19.

¹⁷ Із цією концепцією найчастіше асоціюють Едварда П. Сандерса і його праці, такі як: Edward P. Sanders. *Paul and Palestinian Judaism. A Comparison of Patterns of Religion*. Philadelphia 1977.

Я усвідомлюю, що навіть коли моя теза правильна, мені можуть відповісти: і що з того? Які мають бути наступні кроки до побудови міцніших містків між стародавнім юдаїзмом з його повнішою Біблією та історичним християнством з його власною повнішою Біблією? Тут перед нами одразу постає питання освіти – християнської освіти. Як донести цю ідею до студентів різних рівнів, семінаристів, духовенства, парафіяльних громад? Це питання є вже темою для іншої статті.

З англійської мови переклав Роман Скакун

Eugene E. Lemcio

**THE IMPORTANCE OF THE DEUTEROCANON
FOR DEEPENING THE RELATIONSHIP BETWEEN CHRISTIANITY & JUDAISM**

The author calls attention to the quantity and character of the literature pejoratively called “Apocrypha” and neutrally referred to as “Deuterocanon” of the Old Testament. He contends that the historical body of Christian Scripture preserved in the oldest comprehensive Bibles from the mid-fourth and mid-fifth centuries of our era should strengthen the ties that ought forever to bind Christianity with Judaism.

Keywords: Apocrypha, Bible, Canon, Christianity, Deuterocanon, Judaism, Orthodox Bible, Protestant Bible, Roman Catholic Bible, Sophia, Wisdom.